

N É Z Ő

VEKERDI LÁSZLÓ

Transylván paradoxonok?

„Olyan ellentmondásos helyzetekben élünk paradoxonokkal, amikor magunk is ellentmondások hordozói vagyunk, és ezt hol »igazságunk« indulatossá kifejezésre juttatásával, hol cinizmusunkkal reagáljuk le.” Miskolczi Ambrus vezette be ezzel a szómagyarázattal a *Tiszatájban* (1991. 2. sz.) közölt recenzióját Nicolae Iorga *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria* című, először 1915-ben megjelent, s 1989-ben újra kiadott könyvéről. A „paradoxon” persze – gondoljunk csak az eleata Zénonra vagy Tóth Imre Ahile-jére – nem korlátozható erre az egyetlen értelmezésre; meglehet, a szó fő jelentése egyáltalában nem is ez. Ámde az adott kontextusban elvitathatatlan Miskolczi Ambrus értelmezésének a relevanciája. Románok és magyarok, helyesebben román és magyar értelmiségiek és politikusok viszonyát aligha lehetne egyetlen szóval találójában jellemezni, eltekintve mindenesetre a mindkét oldalon megtalálható kivételektől. Miskolczi rendkívül alapos és felelősségteljes recenziója éppen azt mutatja meg, hogy még egy olyan óriási tudós és kivételes jellem életműve sem tartozott teljes egészében a kivételek közé, mint Iorgáé. Nem mintha Iorga nem törekedett volna mindig az időjel nélküli igazságot kideríteni és képviselni. Ellenkezőleg. Kevés tudós akadt, aki nagyobb művészettel és tisztább meggyőződéssel fordította a leleményesen és lelkiismeretesen föltárt adatokat egy eszme és egy cél szolgálatába. Józan ésszel nem vonható kétségbe az Eszme nemessége és a Cél jogossága se, még akkor se, ha megvalósulása mélységesen sértett magyar érdekeket. Amint a magyar nemzeti érdekek érvényesítése meg mélységesen sértett román érdekeket. Ha egyszer a gazdasági, a kulturális és a társadalmi fölemelkedés legelső feltételének, sőt szinte egyetlen lehetséges útjának a nemzeti keretek megerősítése, illetve megteremtése látszik, s ha a nemzeti kereteknek – jó részt épp a 19. századi liberális eszmék terjedésével – egyre inkább a „nép”, illetve ahogy akkoriban egyre inkább mondták; a „faj” válik a legfőbb eszmei igazolásává, akkor szomszéd nemzetekből kevert népességű területek, hacsak már jóval előbb autonóm és gazdag államként meg nem szilárdultak (Svájc), óhatatlanul a szomszédok vetélkedésének és egymás elleni küzdelmének válnak forrásaivá és tárgyaivá.

Nem is személy szerint Iorgának rója fel Miskolczi Ambrus a „paradoxonokat”. Azt keresi, hogy a hatalmas tudással és kivételes történeti éleslátással megírt könyvben mit különíthetünk el a releváns történeti felismerésektől a politika közvetlen hatásaként, „mint a győztes nacionalizmus termékeit”. De sohasem ítélik, és nem mulasztja el felsorolni Iorga néhány jelentős magyar kollégájának ugyanazon szellemet a románok – és speciálisan Iorga műve – ellen fordító termékeit. „Az összehasonlító módszer jelzi – írja összegezőképpen – a Iorga-kutatás perspektíváit. Reméljük – mi magyarok és románok –, túl vagyunk az egymás múltjának befeketítését célzó korokon. Vizsgálódásainkban Iorga már nem lesz a magyarellenesség karikatúrája vagy pró-

fétája, hanem egyik szereplője lesz annak a korszaknak, amelyet találóan az újkori Európa harmincéves háborújaként jellemeztek, hatalmas életművében pedig a tudomány és politika felfejtése mindannyiunk okulására szolgál."

Az a kis írás, amit Makkai László és Miskolczy Ambrus Iorga hatalmas életművéből kiválasztott, 1932-ben jelent meg először, s aztán – magának Iorgának a kezdeményezésére – 1940-ben magyarul. *A nemzetek közötti gyűlölködés ellen szól*, és első sorban a középkor fényében vizsgálja románok és magyarok kapcsolatát. „Az a szenvedély, amely napjainkban sok nemzetet arra sarkall, hogy – akár hasznavehetetlen földeket bekebelezve – határait kiterjessze, abban a korban ismeretlen volt” – állapítja meg és ismétli nagy nyomatékkal a honfoglalás koráról. „A manapság annyiszor emlegetett nemzeti különbségeknek, amelyek oly mély nyomokat vésnek a lelkünkbe, akkoriban az égvilágon semmi jelentőségük nem volt. Ennélfogva egyformán értelmetlen hódító magyarról, illetve behódoló románról mint olyanról beszélni. Ahhoz meg ép-penséggel eszelősnek kell lenni, hogy valaki azt képzelje: a két nép közötti gyűlölködést akkortól kell eredeztetni, és ezek a történelmi körülmények adják meg rá a magyarázatot.” És ez akkor is maradéktalanul igaz, ha valaki nem ért egyet azzal, ahogyan Iorga a két nép korai történetét felvázolja. Az pedig minden magyarnak rendkívül érdekes és tanulságos lehet, ahogyan Iorga román szempontból felvillantja közös történelmünk egy-egy jól ismert szakaszát. Ahogyan például Árpád-házi királyaink apostoli szerepvállalását és telepítési politikáját tárgyalja, vagy ahogyan vázolja Havaselve, Moldva és Magyarország konfliktusos összjátékát a 13. században, amely azután a következő században a növekvő török előrenyomulás elleni nagy – ma úgy mondanánk – ökömenikus fronttá alakult, ahol „a kor szokásához híven egyik országot hűbéreskü fűzte a másikhoz, ami senki számára nem volt megalázó, s a román fejedelmeket sem adófizetésre, sem katonai szolgálatra nem kötelezte. Nem voltak ebben a táborban nagyok és kicsik, urak és alárendeltek, hanem csak egyenjogú, hasonló dicsőségre hivatott katonák. A fővezér tisztét egy ideig a magyar király látta el, de később az Erdély nyugati részén fekvő román megyékből kiemelkedett az a két román fivér, Hunyadi János és Jankó – akik közül a nagyobbik, miután Itáliában is megfordult, ahol megismerte a hadviselés tudományát és némi vagyonra tett szert – előbb a Bánság védelmezője és Erdély vajdája lett, végül pedig Zsigmond király sógora, Albert halála után elnyerte Magyarország kormányzói méltóságát... Moldva és Havasalföld vajdáival igen szoros kapcsolatban állott. Az egyik nem alárendeltjeiként parancsolt a másik kettőnek, hanem egymás társai voltak a hadviselésben, és egyetlen nagy keresztény hadat alkottak, a románok pedig a székelyek, bizonyos számú szász város lakó és a magyar nemesség oldalán, az első sorokban harcoltak.” Ám Mátyás – Zsigmond császári örökségét óhajtva – Nyugatra fordult; és a „Kelet elleni védekezés feladata ezzel a moldvai vajdára, Ștefan cel Maréra hárult. A harci szövetség összetétele változatlan maradt, vezérletét azonban 1504-ig, amikor hosszas és termékeny uralkodása lezárult, Moldva ura látta el. Egy negyedszázaddal azután, hogy Ștefan cel Mare lehunyta a szemét, a török csapásai alatt Mohács mocsarai elnyelték az egykori Magyarországot. Területének északi, nyugati és déli része a Habsburgok kezére jutott, Szolimán szultán pedig török basát ültetett Buda várába.” Érdemes lenne egyszer magyar történészeknek ebből a nézőpontból is megvizsgálni, mi történt Mohácsnál és Mohács után. Ugyanígy érdemes lenne ma is megfontolni Iorga Erdélyi fejedelemségre vonatkozó kérdését: „Minek köszönhette fennmaradását a régi Magyarországnak ez a keresztény és szabad része?” Iorga tudja jól, hogy sok mindennek. Elsősorban tán a hatalmi körülményeket

hasznosítani képes tehetséges és bátor vezetésnek, „azután a szász kereskedővárosok pénzének, akik nem nyitották meg városaikat a fejedelem csapatai előtt, a határvédők székelyek vitézségének, de az ezer meg ezer román munkájának is, hiszen a legtöbb falut ők népesítették be, s a városok határában is tanyát vertek, időnként pedig a többi nemzettel főembereivel egyenrangú nagy férfiakat adtak az országnak.”

A román nemesség intenzívebb részvételének Erdély s Magyarország életében nem utolsó sorban a vallás állta útját. Ebből a szempontból is tanulságos lehet az *Egyház és forradalom*, a köröskisjenői ortodox román egyházi zsinat jegyzőkönyvének szakavatott bevezetéssel felszerelt kiadása. A bevezetés a zsinatot nagy gonddal illeszti be a kor zaklatott politikai és hadtörténetébe; bemutatja a főszereplőket, mindenekelőtt az értelmes és kölcsönösen hasznos kiegyezés tervezőjét, Ioan Dragoş-t. Dragoş nem ábrándokat kergetett. A magyarországi megyék román értelmisége között – ellentétben a szűkebb értelemben vett Erdéllyel – számosan akadtak, akik kellő engedmények esetén hajlottak a kiegyezésre. „Miután az egyház volt a román társadalmat összefogó legerősebb és leginkább nemzeti jellegű politikai-művelődési szervezet, annak autonómiáját akarták körülbástyázni, nemzeti jellegét biztosítani.” Kossuth és Dragoş személyes jó kapcsolata is sokat nyomott a latban, ám az egyházi hierarchia csúcsain csakúgy, mint a kormányban, jócskán akadtak, akik minduntalan sokallották a másik fél követeléseit, és kevesellték engedményeit. Még Szász Károly is, „aki a magyar kormányzat részéről a legtöbbet foglalkozott a zsinattal, a román igényeket a liberalizmus elvi szempontjából és bürokratikus pragmatizmussal közelítette meg”, elutasította az etnikai aránynak megfelelő tisztségviselés elvét, s a külön minisztériumi osztály felállítását az ortodox románok egyházi és iskolai ügyének kezelésére. Folyt a vita, s így az események gyors zajlása miatt a zsinat kívánságaiból és ajánlásaiból nem lehetett törvény: de a felirat nyilvános közzététele alapul szolgálhatott valamiféle megbékélési politikának. „A zsinat – összegez a Bevezetés – a magyar kormányzat és a magyarországi román nemzeti mozgalom közötti politikai kompromisszumként is értékelhető. Állami, társadalmi és nemzeti érdekek érvényesítésén nyugodott. Mindkét fél úgy érezhette, hogy nyert valamit, miközben mindkét fél módosított valamit az álláspontján, és egyben világosabban fogalmazta meg azt.” De a zavaros politikai helyzetben, a felszított indulatok közepette a megbékélési politika két tűz közé került. Hiába kérte Dragoş, Kossuth az érchegyeségi hadműveleteket nem függesztette fel. „Sőt, amikor megérkezett az orosz támadás híre, állítólag más rémhírek hatására is, május 11-én még a hadműveletek folytatására adott parancsot. Igaz, ekkor az Érchegyességben már minden elveszett. Előzőleg hiába intette óvatosságra a magyar hadügyminisztérium a Brádon állomásozó magyar hadtest vezérét, április végén az erdélyi katonai vezetés, éspedig Bánffy János ezredes, április 29-én Brádon, a magát őrnagynak nevező ügyvédből lett szabadcsapatvezért, Hatvani Imrét nevezte ki parancsnoknak »az e vidéken teendőket erélyességére és belátására bízva«. A dilettáns olyan bonyolult helyzetbe került, amelynek megoldása meghaladta képességeit. Elődje, Csutak Kálmán őrnagy, akit visszaélései és sikertelensége miatt visszahívtak, legalább képzett katona volt, és annyira józan, hogy április 20-án nyolcnapos fegyverszünetet hirdetett. Ez viszont éppen most járt le, amikor Dragoş újra az Érchegyességbe érkezett. Hatvani bizonyítani akart. Hiába rimázkodott neki Dragoş, május 6-án bevonult a tárgyalások színhelyére, az addig román ellenőrzés alatt álló Abrudbányára, és ezzel újra kiújult a gyilkos polgárháború. Dragoş-t a románok árulónak vélték és megölték.” A megbékélés reménye szertefoszlott, a köröskisjenői zsinat fölé pedig hallgatás borult; igaz,

demokratikus és liberális tendenciái is alámerültek a kölcsönös nemzeti türelmetlenség hullámaiban, rengeteg szenvedést és számtalan egyéni tragédiát okozva, „mert »a polgárok szilárd jóléte és valódi boldogsága attól függ, hogy mindenki megkapja-e azt, ami őt megilleti (suum cuique) és az igazságot – amely valamennyi ország és tartomány alapja – rendszeren kiszolgáltatják-e. Ha ez így van, akkor állani fognak; ha másképpen, akkor összeomlanak a leghatalmasabb birodalmak is.«”

Ez a meglepően modernül hangzó idézet III. Károlynak az 1721-es erdélyi Diéta elé terjesztett fejedelmi propozíciójából származik, és Hajdú Lajos közli Gál László 1839-ben összeállított *Javallatának* a kiadásához írt előszavában. Az előszó azokat a kodifikációs törekvéseket tekinti át, amelyek Gál Lászlónak az első erdélyi magyar nyelvű büntetőtörvénykönyv-tervezet összeállításában forrásul és minta gyanánt szolgáltak. Az előszóból és a szövegkiadásból így a Habsburg-uralom alatti Erdély büntetőjogi gyakorlata alapján bepillanthatunk a tartomány mindennapi életébe; a *Javallat* a maga liberális és humanus paragrafusaival és praktikus szempontjaival szép dokumentuma a polgárosodás korabeli terjedésének, „a nemzet tsinosodásának”.

A nemzeti keretek kialakulásával és a polgárosodás nehézségeivel foglalkozik Trócsányi Zsolt és Miskolczy Ambrus munkája, *A Fanariótáktól a Hohenzollernekig*. Másfélszáz lapon összefoglalni ezt a szerteágazó és bajosan áttekinthető folyamatot úgy, hogy az írás tárgyilagos, kellőképpen teljes, követhető és még (viszonylag) élvezhető is legyen – igencsak nehéz feladat még akkor is, ha kitűnő modern romániai szintézisek szolgálhatnak alapjául, és az itthoni előzmények között olyan jó összefoglalás található, mint a Makkai–Gáldi szerkesztette 1941-es *Románok története*. Ez a mű bizonyosan hatott a Trócsányi–Miskolczy-könyvre; de inkább csak néhány részletében, mint pl. amilyen a Sulzer-idézet a fejedelmek hatalmukkal fordítva arányos fényűzéséről, vagy Bukarest szerepe a görög diaspora szellemi centrumaként; egyébként a két könyv felépítése és szemlélete merőben különböző. A régebbi könyv a korabeli magyar historiográfia élvonalának (egy kis jóféle pozitívizmussal megjózanított) szellemtörténeti szemléletét sugározza, az új könyv pedig széles körű gazdaságtörténeti, demográfia-, társadalom-, művelődés- és politikatörténeti kontextusban adja elő a románok nemzetté formálódásának a történetét. Azazhogy így nem is egészen pontos a megfogalmazás; inkább arról szól tán – megintcsak a korabeli historiográfia szemléletének megfelelően – a könyv, hogy három birodalom találkozásánál, három (Braudel értelmében vett) „gazdaság-világ” ütköző periferiáján miként teremődnek meg szinte észrevehetetlenül egy új modern állam keletkezésének a feltételei, s miként tudják azután ezeket a feltételeket papok, írástudók és politikusok egyre tudatosabban és hatásosabban esélyekké alakítani egy egységes nagy nemzet megeremtésére. Ennek a bonyolult, rejtett dinamikának a fővázolása a kis könyv nagy érdeme. Látjuk, amint Sztambul legelőkelőbb görög családjai – akik jórészt eddig is kezükben tartották a birodalom külkereskedelmét és diplomáciáját – a maguk hasznára fordítják a Habsburg-birodalom délkeleti végeiről kiszoruló Porta kényszerét, hogy pozícióit a havasalföldi és a moldvai fejedelemségben megerősítse: kilépve a város Fanar negyedéből, Bukarestben és Iaşiban a fanarióták a török kegyéből és közvetlen fennhatósága alatt fényűző fejedelmi udvart teremtenek maguknak. A fényűzés, csakúgy mint a töröknek pénzben, búzában és juhban beszolgáltatott hatalmas adó végső forrása természetesen a parasztság munkája volt; a fanarióta fejedelmek a bojárság hierarchizálásával és tulajdonjogaik pontos körülírásával az adó hatásos begyűjtéséről gondoskodtak. „Még az olyan valóban kiváló tehetségű személyiség, mint Constantin Mavrocordat sem tesz

egyebet, mint hogy a spontán fejlődéssel kialakult helyzetnek megfelelő jogi rendszabályokat dolgoztat ki, vagy szigorú kormányzati szempontok szerint racionalizálja a vezető elitet – nincs itt szó tehát valamiféle délkelet-európai felvilágosult abszolutista uralkodóról." Meglehet, szerencsére. Meglehet, épp a „spontán fejlődéssel kialakult helyzet”-hez való alkalmazkodás tette lehetővé, hogy az európai gazdaság-világéhoz képest elmaradottabb, vagy mondjuk inkább tán archaikusabb mezőgazdaság a maga parlagoló és kétnyomásos földművelésével és az ezzel ügyesen szintetizált intenzív állattenyésztésével eredményesen (az adók nagyságából és a népességszámból ítélve meglepően eredményesen) termelhessen, és ez a viszonylagos eredményesség tette lehetővé, hogy a 19. század elején sikeresen alkalmazkodhassék a politikai és gazdasági erőviszonyok újabb nagy eltolódásához. Amikor az 1829-i drinápolyi béke felszámolta a bénító hatású török monopóliumok rendszerét és szabaddá vált a Dunán a hajózás, a két fejedelemség, bár továbbra is függő helyzetben maradt a Portától, közvetlenül bekapcsolódhatott „az átalakuló világ munkamegosztásába. Ezután a nyugat-európai hajók maguk is felkereshették a román kikötőket, amelyek forgalma – az egykorú szóhasználattal – a civilizáció és a gazdagság zálogává vált. Konstantinápoly »élés-kamrái« fokozatosan Nyugat-Európa gabonaszállítójává léphettek elő. Az oszmán gazdasági világ peremvidékéről a modern világgazdaság periferiájára kerültek."

A gondos fogalmazásban a feltételes mód nem egyszerűen a megnyílt lehetőség ügyes kihasználására utal. A román fejedelemségek az alkalmas pillanatban azért is léphettek be a modern világgazdaság periferiájára, mert ezt a lépést hosszú belső politikai és társadalmi fejlődés készítette elő. A 18. század második felétől kezdve, a Török Birodalom hanyatlásával és a másik két nagy gazdaság-világhoz való közeledésével párhuzamosan megjelennek a fejedelemségekben a nyugati hatalmak és Oroszország képviselői. Oroszország egyre inkább „védelmi jogot” szerez a fejedelemségek, kivált Moldva felett, a nyugati hatalmak pedig, már csak az orosz befolyás ellensúlyozására is, a 18. század végén és a századfordulón egymás után állítják fel konzulátusait a fejedelemségekben. A fővárosok görög, örmény, román kereskedői, elsősorban nagykereskedői azután a konzulok segítségével – és busás hasznával – külföldi állampolgárságot szereznek, és így – akkori elnevezéssel „sudit”-okként – még nagyobb eréllyel és haszonnal vethették magukat a nemzetközi kereskedelembe, s a fennálló török monopóliumok ellenére egyre jobban kezükbe kaparintják a Török Birodalmat Nyugattal és Oroszországgal összekötő egész kereskedelmet. Egy ilyen román nagykereskedő, Hagi Ioan Moscu például „gyapotot Szmirnában vásárol, és Bécsben vagy Triesztben ad el, firenzei organtint vesz egy livornói görög kereskedőtől, hogy Moszkvában adjon túl rajta, brusszai selymet konstantinápolyi kereskedőktől, ezt is Moszkvába szállítja. Foglalkozik a pénzváltási üzletággal is." Kincstárnokként ő a pénzügyek vezetője, de hatalmas vagyona révén ő a fejedelem és a kincstár hivatalos bankára is, és nemzetközi kapcsolatai következtében jelentős tényező a nagypolitikában. „Kincstári bérletek (részben mindjárt albérletbe adva), kincstartóság, fejedelmi és kincstári bankárság, pénzváltási üzlet és nemzetközi nagykereskedelem: ez Hagi Ioan Moscu vagyonszerzésének útja. A kereskedelmen kívül voltaképpen csupa élősdű tevékenység. E társadalmi csoport nem létesít ipari üzemeket, nem állandósul a fejedelemségekben (ha megszorul, átteszi székhelyét Szebenbe, Brassóba vagy Bécsbe). Mindez részben már a fanarióta kor első felében is áll, de itt válik a kép még élesebbé – nem utolsósorban a konzulok körül kialakult sudit-rendszer révén."

Azon persze, hogy melyik tevékenység „élősi” vagy inkább élősdibb, nem érdemes vitatkozni; és adott esetben a „székhelyáttevések” sem minősülnek feltétlenül elítélendőnek, hiszen segíthetik az országot – ma divatos szóval – „integrálódását”. A lényeg mindenesetre az, hogy ez a jelentős „kereskedelmi tőke” az „ipari beruházásokat” valóban nem ösztöklélte. Még valamirevaló manufaktúra is csak elszigetelten, itt-ott tudott gyökeret verni. A céhes keretek között termelő kézműves ipar megmarad a két fejedelmi udvar és a nagybojárri udvarok vonzáskörében, itt is elsősorban az egyszerűbb cikkekre korlátozódva, mert a luxuscikkeket külföldről szállítja a virágzó nagykereskedelem, a növekvő igényeknek megfelelően egyre többet. „Az uralmi rendszer eltartása most sem kerül kevesebbe, mint korábban, a változások pedig nem érintenek túl széles kört. Még ha nő is némileg a fejedelmek és kíséretük (nagybojáróktól a szolgálkig értve) biztonsága, még ha a suditok láthatólag eredményes védelemben is részesülnek – mindez egy néhányezres kör. A francia vagy orosz konzul nem a ialomitai földművelőt vagy a havasaljai pásztort veszi védelme alá. Pedig végeredményben továbbra is ők fizetnek a Portának, ők tartanak el fejedelmeket, bojárt, érseket, kolostort.”

Ebben a felsorolásban kitüntetett hely illeti meg a kolostorokat. S nemcsak azért, mert a földbirtok egynegyede az Ortodox Egyház kezén volt, azért inkább, mert a két főváros kolostori iskoláinak köszönhető elsősorban, hogy a fejedelemségekben a görög kultúra centruma alakult ki, Iorga szavával valóságos „Bizánc utáni Bizánc”. Ez a „Bizánc”, ami után a bukaresti és a iasi következett, persze már nem a klasszikus antik Bizánc volt, hanem az a Bizánc, amit át meg átjártak a középkori nyugati hatások, s ebben a nyugatihoz „feudalizálódott” alakjában alkalmazkodott a török hódításhoz. Ez a „Bizánc” konzervatív volt, de egyáltalában nem merev. A maga módján jól megalkudott a változó körülményekkel. Ennek a megváltozott Bizáncnak a művelődése vonult be a Fanariótákkal a Fejedelemségekbe.

A bukaresti Szent Száva kolostor iskolája a 17. század végén tiszta görög tanárokkal, görög nyelven indult, tartalmát tekintve a korabeli magyarországi és erdélyi kollégiumokénak megfelelő oktatással. Ám a 18. század hetvenes éveiben „megnő a latin nyelv oktatásának súlya, a francia és az olasz nyelvet is tanítják, az ógyházi szlávot már nem – a román még nem”. Kilenc tanárt foglalkoztat ekkor már az iskola, „ebből három a természettudományokat tanítja”. Iasiiban a 18. század elején jön létre hasonló kolostori iskola, a jeruzsálemi pátriárka támogatásával. „A iasi iskola mozgékonyt jelzi, hogy 1741–43-ban bevezetik a latin és arab nyelv oktatását. Görög és román bojárrok, az ortodox egyház és az arab kultúrterületektől Lengyelorszáig–Németországig húzódó üzleti tevékenységet folytató görög kereskedők érdekei jól összeférnek ennek az iskolának a fenntartásában.” Mindkét iskola „elitképző”; „csak nemesemberek (ill. szegény idegenek) gyermekei számára van nyitva, kereskedők és iparosok fiai csak az első, elemi fokú ciklust látogathatják – a parasztok fiai még azt sem”. A görög és a román vezetőréteg gyermekei szerezhetnek itt olyan műveltséget, amely „alkalmassá teszi őket igazgatási feladatok ellátására és külföldi egyetemeken, főiskolákon való továbbtanulásra”. Ám alacsonyabb szintű iskolák egyre inkább találhatók vidéki városokban is, Moldvában a iasi iskolán kívül 1766-ban 25 fejedelmi iskola működik, „23-ban román, Galacban és Botoşaniban görög tannyelvvél”. 1814-ben Gheorge Asachi a iasi fejedelmi főiskolán román nyelvű mérnöki osztályt nyit, Bukarestben az új fejedelmi iskolában 1818-ban az Erdélyből áttelepült Gheorge Lazár kezd román nyelven tanítani, a dák–római–román kontinuitás szellemében. Ez azonban már egy új kor jele, illetve nyitánya, merőben másféle kulturális hatásokkal.

A modern román nemzeti öntudat kibontakozásának a szülőföldje Erdély volt, párhuzamosan a hasonló jellegű magyar törekvésekkel. A könyv részletesen ismerteti a folyamatot, kiemeli a Habsburg-politika szerepét, vázolja Inochentie Micu-Klein küzdelmeit és tragédiáját, bemutatja az erdélyi triász munkásságát. A recenzióban azonban aligha szükséges mindezt részletezni, hiszen nálunk is általánosan ismert, hála a szerteágazó erdélyi művelődéstörténeti kutatásoknak, a romániai magyar művelődéstörténeti – egyszerűsítéssel szólva – „iskola” szakadatlan felvilágosító munkásságának. De tán nem felesleges idézni a könyv kis statisztikáját Erdély nagy és növekvő szerepéről a román – egyre világibb jellegű – értelmiségi fejlődésben. A főszerepet ennek a román értelmiségnek a felnevelésében most is az erdélyi magyar katolikus és református iskolák játsszák, bár Balázsfalva szerepe nő. A kolozsvári piarista iskolában 1794-ben az összes diák 27,1%-a unitus és ortodox, 1846-ban már 49,2%-uk. Az akadémia felső (filozófiai, jogi és orvosi) kurzusaiban ez az arány 1794-ben 12,7%; 1846-ban 20,43%. „...A világiasodás olyan arányú az értelmiségi sorba jutó román fiatalok közt, hogy már csak jó 1/4-ük megy papnak, kb. 1/6-uk tanárnak vagy tanítónak, s 43,6 százalékuk kormányhatósági vagy más állami tisztviselőnek. Ez a réteg lesz a bázisa a modern román nemzeti tudat kialakulásának.” Elsősorban ennek a rétegnek a nevében összegezte a román nép jogos közéleti és közigazgatási igényeit a *Suplex Libellus Valachorum*, ám sem Bécs, sem az erdélyi országgyűlés nem ismerte föl a folyamodvány jelentőségét, és nem vették be a románokat negyedik nemzet gyanánt.

Az erdélyi vetés így szükségképpen a Kárpátokon túl érett be. A fejedelemségekben időközben a gazdasággal együtt a művelődés is Európa felé fordult: a görög nyelvet az akadémiákon felváltotta a francia, Párizs valóságos Mekkája lett a gazdag bojárfiaknak, s nem egyszer szegény származású kísérőiknek. A világlátott ifjakban feltámadt a nemzeti kultúra iránti szomjúság, közülük kerülnek majd ki a modern Románia megteremtői. „Vágyaik az európai nemzeti egységtörekvések vonulatába illeszkedtek. A Berlinben tanult Mihail Kogălniceanu, a majdani Románia egyik megteremtője – a német egység gondolat román parafrázisát nyújtva – büszkén vallhatta, amikor 1843-ban elfoglalta a iasi akadémia történelemtanári tisztét: »Hazámnak azt a földet tekintem, ahol románul beszélnek, és nemzeti történelemnek a szétszakítás előtti egész Moldva, Havasalföld és az erdélyi testvérek történelmét.« Kogălniceanu tehát 7 millió román történelemtanárának vallotta magát; ennek a hétmilliónak több mint a fele a két dunai fejedelemségben élt, a többiek kétharmada a Magyar Korona országaiban, ennek fele a szűkebb értelemben vett Erdélyben, fele Magyarországon. A megosztottság következtében a román nép egyetemében a nagy tájegységek saját arcot és jelentést nyernek. „A nemzeti integráció igényéből következően Havasalföld az egésznek irányt szabó, minden újra fogékony politikai központtá kezdett emelkedni; Moldva mint a krónikások földje a hagyomány és a korszerűség szintézisének lett a terepe, a politikaival szemben a kulturális fejlődés melegágya; Erdély pedig a nemzeti identitás alapját jelentő római származás hagyományának éltetője és átörökítője.”

A könyv legérdekesebb oldalainak egyike, ahogyan megmutatja, miként fonódik össze mindaz, amit legszélesebb értelemben szellemi kultúrának nevezünk, szervesen a politikával. „A nemzeti művelődés terén szerzett érdem már politikai szerepre is jogosított. Sok nagy politikus a szellem embereként is szerepet játszott a modern román kultúra megalapozásában. Többé-kevésbé általános vonása ez a kor romantikus nacionalizmusának itt Kelet-Európában, mint ahogy az is beleillik az általános képletbe, hogy a kultúra fejlődése az elmaradottság leküzdésének távlata, a függőség fel-

számolásának ígéretét jelentette. Innen fakadt az önmegvalósítás lázas igyekezete, amelyet még a nemzeti ébredés mozgósító élménye táplált, olykor – akarva vagy nem akarva – feledtetve szerves előzményeket, azt, amit az elődök nem is olyan régen tettek."

Ahogy azután a könyv elemzi a kultúra különféle területeinek politikai relevanciáját, színháztól irodalmon át a népdal felfedezéséig és felértékelődéséig, mindez óhatatlanul a magyar reformkort juttatja az ember eszébe. És nem lenne ugyanúgy elmondható, hogy a magukat alulról felverekedő értelmiségiekből és a neves középbirtokos családok sarjaiból képződött olyan vezető gárda, „mely úgy kért részt a hatalomból, hogy a polgári fejlődést a liberális elveken nyugvó korszerűbb állami és társadalmi berendezkedéssel akarta biztosítani”? Az előzmények ismerete nélkül néhány kiragadott mondatról gyakran egyáltalában el sem lenne dönthető, hogy kiről, a magyar vagy a román „vezető gárdáról” szól, mint pl. az alábbi konklúzió: „1848-ban pedig a nép és a nemzet nevében kitűzte a forradalom zászlóját, és így mint a 48-as *nemzedék* vonult be a történelembe.”

A nyilvánvaló hasonlóságok azonban nem a kölcsönös megértés, hanem a kölcsönös gyűlölködés és az elkeseredett küzdelem forrásává váltak. „Az együttlakó népek nemzeti célkitűzései – ha nem is végzetesen – keresztezték egymást.” Miskolczy Ambrosus arra is reámutat, hogy miért. „A kultúra és a boldogság – idéz Simion Bărnuțiu balázsfalvi tanár cikkéből – mindegyik erdélyi nép fő célja, ezt a magyarok magyar, a szászok szász és a románok román úton akarják elérni, mindegyik a maga természetes útján. Ezek az utak mind jogosak, századok óta békében jártunk rajtuk, és csatlakoznak az emberi boldogság és kultúra fő útjához.» Csakhogy ezek az utak most a hegemóniára törő nacionalizmusokhoz is vezettek, amelyeknek Bărnuțiu is egyik kimunkálója volt. Kimunkálója annak az ideológiának, melyben az embernek emberhez való viszonyát a némethez fűződő viszony határozza meg.” S mint minden, ami ember és másik ember szükségképpen sokrétű viszonyát egyetlenegyre korlátozza, ez az ideológia is előítéletekre, türelmetlenségre, erőszakra buzdított, és végül tragédiákhoz vezetett. Magyar, román és szász liberális reformerek kölcsönös megértést kereső törekvéseit a Habsburg-diplomácia a nemzeti ideológiákra rájátszva könnyen semlegesítette, a cár segítségével kivívott győzelem után pedig épp olyan könnyen el tudta hárítani az erdélyi románság nemzeti igényeit. A kiegyezés után pedig átvette Bécs szerepét a Monarchia magyar fele. A románok többsége „Erdély autonómiájának programjával ugyanazt az ellenállási formát választotta, mint korábban a magyarok. [...] Az adott feltételek mellett a kétes kimenetelű politikai csatározások helyett a román értelmiségiek a gazdasági életet, a hiteléletet választották működési területként. Így aztán fokozatosan kialakult egy olyan román »középosztály«, amelynek hiányát Romániában lépten-nyomon szóvá tették. [...] A kapitalizmus korában a magyarországi román polgárság születését és megerősödését a magyar vagy inkább a közép-európai jogállamiság és liberalizmus érvényesítése tette lehetővé, amennyiben biztosította a gazdaság autonómiáját.” Ezt kihasználva a magyarországi román polgárság kialakította egyházi autonómiáját és a közéleti szabadság intézményeit (sajtó, egyesületek). S minél inkább haladtak a gazdasági és a kulturális fejlődésben, annál elviselhetetlenebbnek érezték az állami asszimilációs törekvéseket, annál tudatosabban fordultak Bukarest és Iași felé. „Nem irigyelték a romániai állapotokat, de életük szerves része lett a román kulturális közösségbe való tartozás ténye és tudata, valamint az a hit, hogy Románia emelkedése

sorsukat jobbra fordíthatja, akár úgy, hogy fellép az érdekekben, akár valamiféle Nagy-Ausztria keretein belül egyesülve, akár, ha esetleg úgy alakul az európai politika, egységes Nagy-Romániát hozva létre."

Befejezésül néhány lényegre szorítkozó oldalban vázolja fel Miskolczy Ambrus, hogy milyen ügyesen alkalmazkodtak a fejedelemségek, Alexandru Ioan Cuza alatt egyesülve, az európai politika alakulásához. A gyorsan és kiszámíthatatlanul változó európai politikai erőterben Cuza politikai stabilitást teremtett, amely lehetővé tette, hogy Románia a maga perifériális helyzetében is beépülhessen a világgazdaságba. „A felgyorsuló román fejlődés nem a nyugati kapitalizmust reprodukálta, hanem azzal kölcsönhatásban bontakozott ki, és annak elemeit próbálta felhasználni. Nem volt és nem is lehetett a nyugatihoz hasonló polgárság. Az egyének és rétegek helyét és szerepét érdekek és vágyaik ideologikus tudatosítása határozta meg a képlékeny viszonyok társadalmi konglomerátumában. A különböző társadalmi rétegekből összeálló politikai csoportosulások próbálták a nyugati polgársághoz hasonló szerepet játszani; megtalálni, kialakítani azokat a társadalmi erőket, amelyek a polgári fejlődés hordozói lehettek.” A felzárkózás ideológiájában – ahogyan például Ion Bratianu megfogalmazta – a kereskedők és az iparosok (mai szóval: a vállalkozók) a kor hősei, akik a kor liberális szemléletének megfelelően egyaránt lehettek „született románok” vagy bevándoroltak, akik „itt találtak szabadabb és nagylelkűbb hazát.” De a hazaiak nem nagyon tudtak versenyezni a máshol székelő vállalkozások megbízottjaival. „A román búza és kukorica kivitele az 1833–40-es évekhez képest megháromszorozódott. De a világgazdasági forgalom hasznából nem sok jutott a hazai, ill. a hazai terepen mozgó és megbízható partnernek bizonyuló burzsoáziának. Ez közvetítő szerepet játszott, és – az adott viszonyokból sarjadó – uzsoratóke hordozója volt. Gyűlölt, de nélkülözhetetlen.” Köztük – kivált Moldvában – fokozódó szerephez jutott „az 1820-as évektől létszámában megháromszorozódó zsidóság”. Hiába élt az önmagában is rendkívül tagolt zsidóság – már csak az egymásrautaltság miatt is – jószomszédi viszonyban a lakosság egészével, a politikai „elit” politikai eszközökkel mindig kézben tarthatta a gazdasági „elit” egy részét. Kézben tarthatta de – a gazdasági liberalizmus korában – ki nem küszöbölhette. „Talán az »idegenek« versenyének nyomasztó hatására is alakult ki az a felfogás, hogy a román nem iparos és kereskedő nemzet, és annak a románnak, aki már néhány osztályt kijárt az iskolában, egyetlen célja: a hivatal. E magatartás torz megtestesítője a csokoj”, aki meggazdagodva akár bojári rangot is vehetett, és „kisebrendűségi érzésből lokálpatrióta göggel eltelve szidta a Nyugatot, ahol azért ő is szívesen megfordult”, hasonlóan egykori s kortárs bojárokhoz, ámde „a 48-as nemzedék bojárfiaiának idealizmusa helyett neki már csak nacionalista szólalomokra tellett”. Ezek a viszonyok egyre inkább „a politikát tették a legjövődmezőbb iparrá, a parlamentet pedig – egykorú francia megfigyelő szerint – börvévé, ahol a képviselő pozícióra vadászik, vállalkozásai számára adókedvezményt szerez, pereit dűlőre viszi.” Cuza „felülről” megvalósítani kívánt forradalmának „buknia kellett: jobb- és baloldali »reakció« kereszttüzébe került.” Ám a nemzetközi erőviszonyok alakulásának, a román diplomácia ügyességének, nyugati liberális alkotmányok mintául vételének és az új uralkodó tehetségének köszönhetően megteremtődött a jogállamiság, a stabilis állami lét alapja, amely „lehetővé tette a kapitalista fejlődésben döntően fontos nyugati tőke-behozatal, amire addig csak egy-két kísérlet történt. Románia történetében beköszönött a polgári fejlődés »aranykora«. A stabilitás azonban súlyos következményekkel is

járt. Cuza trónfosztásával megtört a társadalmi reformok progresszív vonulata. A jobbagyfelszabadítási törvényt úgy hajtották végre, hogy fokozták a parasztság kiszolgáltatottságát... A polgári alkotmányosság intézményei pedig olyan torz módon működtek, hogy nemzedékeken keresztül kísértett annak tudata, hogy csak a nyugati civilizáció formáit vették át, és azokat nem sikerült tartalommal megtölteni. A társadalom- és kultúrkritika szabadsága azonban bővítette a meglévő szabadság határait, az ettől elszakíthatatlan kultúra fejlődése is lazíthatott a periferiális helyzet szorításán."

Az illetlenül hosszú idézetek elkerülhetetlenek, ha el akarjuk kerülni az „áthallás” vádját, annyira lépten-nyomon magunkra ismerhetünk a leírásban. Méghozzá nem is csak a múlt század közepére-második felére vonatkozóan, hanem mutatis mutandis napjainkra szólóan is. De ne busongjunk tegnapi és mai csokojainkon és Csurkáinkon; említsünk meg inkább egy különbséget, ami a magyar századvéget a romántól bizonyosan elválasztja. Éspedig azt, hogy ellentétben a magyarral, a román szellemi élet kisebb-nagyobb képviselői töretlenül folytatták a századközép román emigrációjának a hagyományát, akik „az európai közvélemény várakozásainak megfelelően tudták tudatosítani azt, hogy a két fejedelemség, ha önálló állammá egyesülhet, az európai civilizáció védőbástyájává alakítható; olyan szerepre hivatott most a cári orosz előretöréssel szemben, mint a középkorban a török ellenében. S ha a fanarióta korszak nem illett bele ebbe a heroikus modellbe, annál inkább a nép szellemi kultúrája, amely – pontosabban, amit megismerhettek belőle – az élő mitológia varázsával, egy nép életerejének, vagy inkább kreativitásának kifejező bizonyítékaként hatott otthon és külföldön egyaránt."

Valamiképpen ez a nagy hagyomány tükröződik még a Henri H. Stahl (1901–1991) műveiből összeállított válogatásban is. *A régi román falu és öröksége* gyönyörű és okos dokumentálása egy nép életerejének és alkotókedvének, ide számítva magát a Szerzőt is, ahogyan agrártechnikák, jogszokások, agrártájak tüzetes elemzéséből kiindulva elvezet hajdani parasztok és pásztorok életéhez, ahogyan föltárja a román falu múltjának minden aspektusát, ahogyan felmutatja a falu egyszerű népében a maga szerény lehetőségeit közös erővel találékonyan hasznosító okosságot. A román tudós portréját megrajzoló bevezetésében Miskolczy Ambrus válaszolja, hogyan jutott Stahl Marc Bloch-kal egy időben, s tőle függetlenül rokon módszerekre, hogyan vált, amikor megismerte, tájainkon az Annales-iskola legelső munkatársává, legfőképpen pedig hogyan került az ifjú történész Iorga közvetlen hatása alól Dimitrie Gusti (1880–1955) közvetlen szellemi környezetébe. „Csodálatos egyéniség lehetett Gusti professzor” – írja a jelzőkkel mindig roppant takarékos Miskolczy Ambrus. Voltak ilyen csodálatos professzorok a két világháború közötti Magyarországon is, némelyikük még a háború után is taníthatott egy-két évig, míg mindent el nem nyelt, kivált a humán tudományok területén, a mindenható mediokrácia. A korlátolt középszer korlátlan uralomra jutását kétségkívül segítette a Párt és a Szovjet rendszer, ám a döntő mégiscsak a középszerűek „önépítése” volt (és maradt; lásd Bence György helyzetelemzését a BUKSZ 1992 őszi számában). Nem történt ez másként Romániában sem, így hát Stahl – akkor már nemzetközi elismertsége ellenére vagy inkább miatt – a perifériára szorult. „Közben történészeket felülmúló akribiával írt esettanulmányokat – írja Miskolczy –, olyanokat, amelyek nagy horderejű elméleti következtetéseket is kínáltak. Nem is sejtjük, hogy az agrártechnikákról és a tributáris formációról írt – válogatásunkban is szereplő – cikkeiben mennyi munka és tapasztalat rejlik, és történelem... Stahl egyike azok-

nak a történészeknek, akik erkölcsi és tudományos hitellel tudják érzékeltetni, hogy Kelet-Európában mennyire másképpen fejlődött a feudalizmus, mint Nyugaton." És ez bizonyára így is van; mégis ahogyan Stahl leírja a vranceai faluk szerkezetét, működését és szövetségi rendszerüket, abból a laikusnak nyomban eszébe jut nemcsak a rendtartó székely falu, de térben és időben jóval távolabb a francia középkor is, az irtásfalvak állattartáshoz igazított közös földművelésével és a szomszédos falvak kölcsönös függéseivel. Mert a középkori faluk – ahogyan Robert Fossier hangsúlyozza – „százarcúak”, már csak a természeti és a társadalmi környezethez való alkalmazkodás kényszere miatt is; de a sokféleség alatt ott a variánsokban gazdag, ám alapjaiban azonos munkára alapuló élet népeket és korokat átívelő egysége, egy változatokban gazdag és alkalmazkodásra képes egyszerű emberi létforma egyetemessége.

Ennek az emberi egyetemességnek a fölismert s méltányolt szépsége sugárzik az öregén múltja fölé hajló Stahl gondolataiból. Ezekből az emlékezésekből érti meg az ember, mennyivel többet jelentett a falusi adatgyűjtés és a monográfiák elkészítése Gusti professzor ifjú tanítványainak a szokásos szociológiai feladatnál. Jelentette azt is, természetesen, hiszen mindent a szakma korabeli legmagasabb színvonalán csináltak; épp ennek a tudományos nívónak a méltánylásaképpen kívánták a világ szociológusai 1939-ben Bukarestben megrendezni kongresszusukat. De nem ez lehetett a Gusti-iskola legfőbb sajátossága és erénye. „A román falu-monográfia iskola – írja a maga tudósan visszafogott modorában Miskolczi Ambrus – az alkotás légkörének és feltételeinek a kialakításával mutat messze előre, túl a mán. A csoportmunka ez alkalommal nem a hivatali hierarchiát reprodukálta. Gusti nem – mai kifejezéssel élve – felvilágosult abszolutizmussal akart vezetni, hanem azzal, hogy mindenkiben tudatosította jogait, kötelezettségeit és felelősségét – önmagával, társaival és mindenekelőtt az ügyvel szemben.” Gusti professzor tanítványai tehát az iskola tagjaként a maguk önálló útját járhatták. „Következésképp – emlékezik Stahl – csoporttagként »gustianus« szociológus voltam, de »szociológus« és »történész« a magam szakállára, »történelem« alatt értve azt a szándékot, melynek célja megérteni, hogy történelmünk nagy társadalmi folyamatai miképpen tisztázhatók egyrészt jelenlegi formáik tanulmányozásával, másrészt »visszafelé« haladva, a tetszőleges mélységben megismerhető jelenből az adataiban szegényes múlt felé haladva.”

A tervezett bukaresti Nemzetközi Szociológus Kongresszusra készült Nerej-monográfiában Stahl ennek a visszafelé haladó történelemfeltárásnak iskolapéldáját mutatta be; emlékezéseiből azonban az is kiderül, hogy ez a nereji és vranceai gyűjtőút az önálló tudományos látás megszerzésén túl még valami egyébvel, valami nem tudományossal is megajándékozta: „ez pedig a részvétel öröme mások életében, nemcsak szemlélőként, hanem mint tényleges résztvevő. Megtörténhet, hogy a parasztok folklórja, beszéde, szokásaik és életfelfogásuk olyannyira szenvedélyévé válik az embernek, s nem egyszer annyira megindító a számára, hogy a »tudós« már képtelen mindezt leírni jegyzetfüzetébe. Mivel híjával van az irodalmi tehetségnek, s belátja, hogy a tudományos erények hatástalanok, az egyetlen, amit tehet, hogy úgy gyönyörködik bennük, amilyenek: ezek az élet közvetíthetetlen jelenségei azok számára, akik ezt nem élték át.” Ezért járt vissza 1927-es gyűjtőútjuk után Stahl folyton Vranceába, ezért vett részt a hegyi faluk küzdelmében Neculai pápa oldalán a hegyeket letaroló és ezzel a falukat tönkretévő Erdészeti Társaság ellen, ezért menekül nehéz pillanataiban a folklórba. Mindez gyönyörűen kiderül az itt közölt emlékezésekből; ám ezen túl

sejthető az is, hogy ez az aktív részvétel a mai falu életében ugyancsak segítette a történést is Vrancea és általában az ilyesféle parasztköztársaságok múltjának a megértésében, meglehet, épp ez tette a visszafelé dolgozó módszert – a klasszikus görög értelemben vett analysis – lehetővé.

Egyfajta „longue durée” ez is: a részvételen át érteni meg, a részvételen át jobban megérteni a múltat. Nem efféleképpen hatolt be Fernand Braudel Ragusa levéltáraiban a Mediterráneum kora újkori történetébe? Stahl Neculai pópa okos lova Vrancea me-redek hegyi útjain visszavitte a régi szabad parasztköztársaságok világába, amikor még bőven akadt föld a parlagoló vagy a kétnyomásos földművelésre, amely az intenzív állattenyésztést szervesen kiegészítve lehetővé tette, hogy maguk ellátásán túl a szövetkezett falucskák közösen, autonóm egység gyanánt viszonylag könnyen kifizethessék az adót bojárnak, töröknek, fejedelemnek. A válogatásból követhető a román falu fejlődése, a rendszerint patak vagy folyó mentén elszórt néhány kunyhóból álló pásztor-településtől az önmagukat igazgató falukból szerveződő „adófizető köztársaságig”, variációk végtelen gazdagságán keresztül. „A falu közigazgatási szerve maga a »falú«, hangsúlyozza Stahl különböző formában újra meg újra, miközben „társadalmi régészet”-ének találékony eljárásaival feltárja – egy ma divatossá váló történettudományi diszciplínát előlegezve meg – ennek a közigazgatási szervezetnek a szerepét (és sikerét) a falu, a közösség alkalmazkodásában természeti környezethez. De nem csak a sikert regisztrálja. Látja pontosan azt is, hogy meddig terjedt ennek az alkalmazkodásnak a lehetősége. Demográfiai, társadalmi, politikai tendenciák erőterében a falu hagyományos közigazgatási és termelési módszerei előbb-utóbb elégtelennek bizonyultak, a helyükre lépők pedig, legyenek azok a jobbágysorba taszító bojári vagy a jobbágy-felszabadítást kihasználó kapitalista kizsákmányolás módszerei, soha nem kedveztek a falu autonóm életének, s szinte mindig gazdasági és társadalmi süllyedést eredményeztek. Így aztán a régi faluból úgyszólván csak afféle társadalmi és kulturális romok maradtak, még az olyan hegyek közé zárt tájon is, mint Vrancea, ahol a fakitermelés és a véle kapcsolatos üzleti tranzakciók két nemzedék alatt szinte még az emléket is eltörölték az egykori egyensúlynak az egyén és környezete, természeti és társadalmi környezete között, „nem hagyván hátra mást, mint romlást és pusztulást”. Nerej például „két nemzedéken belül szinte teljesen megkopasztott erdeivel eljutott az éhínségig. A nereji parasztok elfelejtették a pásztor mesterséget. Elpusztították először is az erdőt, s ezután innen már csak elvándorolhattak...”

Stahl olvasva az embernek minduntalan Erdei Ferenc jut az eszébe; s tán nem is csak azért, mert nálunk leginkább ő fordult ezzel a jelent javító szándékkal a parasztság múltja felé. A hasonlóság valahogy túlnő a két tudós személyén; az egész szellemi mozgásterük is hasonló, s még azon is túl a két közeg, melyben élniük, írniuk és tanítaniuk adatott, az egész magyar és román világ... De hagyjuk, hisz utolérhetetlenül szépen írt már erről régesrégén Németh László, és utolérhetetlenül hiába; olyan hiába, hogy lassan tán már a Iorga korában még joggal elmondhatott vigasz se lesz érvényes: „Az újságok és a könyvek táplálta gyűlölködés, amelyet az iskolák is ébren tartanak, csak a felsőbb rétegeket járta át. A társadalom alsóbb rétegeiben a hasonló munkát végzők között nem szakadt meg a megértés.” Ha így haladunk, megszakad. S akkor nekünk itt Európa keletibb tájain sovány vigasz lesz, hogy Európa nyugatibb fele mintha megértette volna Iorgát: „Minden épészű emberben felmerül a kérdés: lehet-e még folytatni azt, ami az emberiséget ellenségeskedő népekre osztja...?”

Az ELTE Román Filológiai Tanszékének a könyvsorozata mindenesetre határozott „nem”-mel felel a kérdésre; a dolog természetéből következően halk, de okos és türelmes hangon. Bár hallatszana minél messzibbre, románok és magyarok közt egyaránt.

EGYHÁZ ÉS FORRADALOM. A köröskisjenői ortodox román egyházi zsinat. Román Filológiai Tanszék ELTE BTK 1991.

GÁL LÁSZLÓ: Javallat. Az első erdélyi magyar nyelvű büntetőtörvénykönyv-tervezet 1839. A bevezető szöveget írta és a szöveget sajtó alá rendezte: Hajdu Lajos. 1992.

HENRI H. STAHL: A régi román falu és öröksége. Válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Miskolczi Ambrus. 1992.

NICOLAE IORGA: A nemzetek közötti gyűlölködés ellen. Előszó Makkai László és Miskolczi Ambrus. 1992.

TRÓCSÁNYI ZSOLT és MISKOLCZY AMBRUS: A Fanariótáktól a Hohenzollernekig. Társadalmi hanyatlás és nemzeti emelkedés a román történelemben (1711–1866). 1992.